

Кошматова М. И., Гайыпова Б.А.

ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН МААНИЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Кошматова М. И., Гайыпова Б.А

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛОВ

Koshmatova M., Gaiypova B.

STUDYING THE MEANINGS OF VERBS

УДК: 812.152.154:81'367.6

Бул макалада кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн маанилерин изилдөө тууралуу берилген. Этиштердин көп кырдуу жана татаал табияты белгиленип, алардын маанилерин толук жана ар тараптуу изилдөөнүн зарылдыгы баса көрсөтүлөт. Макалада кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө, окумуштуулардын эмгектерине сереп салынат. Изилдөөлөрдүн натыйжалары анализденип, этиштердин грамматикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын түрлөрүн, ошондой эле башка тилдер менен салыштыруу аспектилерин аныктайт. Ошону менен бирге, макалада этиштердин маанилерин изилдөөдөгү чечилбеген маселелер жана проблемалар да белгиленет. Бул проблемаларды чечүү үчүн келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдү улантуу, этиш сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн тереңдетүү, алардын классификациясын тактоо жана жаңы ыкмаларды иштеп чыгуу зарыл деп эсептейт. Мындан тышкары, этиштердин маанилерин изилдөөдө заманбап лингвистиканын жетишкендиктерин, анын ичинде компьютердик лингвистиканы жана корпусдук лингвистиканы колдонуунун маанилүүлүгү белгиленет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, сөз түркүмү, этиш, лексика-семантикалык топтор, семантика, грамматика, лексикалык маани, кыймыл-аракет.

В данной статье рассматривается проблема изучения значений глаголов в кыргызском языке. Подчеркивается многогранность и сложность природы глаголов, а также необходимость их полного и всестороннего исследования. В статье представлен обзор исследований по семантике глаголов в кыргызском языке, работ ученых, анализируются результаты исследований, определяются грамматические и семантические особенности глаголов, их типы, а также аспекты сопоставления с другими языками. Вместе с тем, в статье отмечаются нерешенные вопросы и проблемы, возникающие в процессе изучения значений глаголов. Для решения этих проблем автор считает необходимым продолжение исследований в данном направлении, углубление изучения смысловых особенностей глаголов, уточнение их классификации и разработку новых методов исследования. Кроме того, подчеркивается важность использования достижений современной лингвистики, в том числе компьютерной и корпусной лингвистики, в изучении значений глаголов.

Ключевые слова: кыргызский язык, часть речи, глагол, лексико-семантические группы, семантика, грамматика, лексическое значение, действие, движение.

This article discusses the problem of studying the meanings of verbs in the Kyrgyz language. The multifaceted and complex nature of verbs is emphasized, as well as the need for their complete and comprehensive study. The article provides an overview of research on the semantics of verbs in the Kyrgyz language, the work of scientists, analyzes the results of research, identifies grammatical and semantic features of verbs, their types, as well as aspects of comparison with other languages. At the same time, the article notes unresolved issues and problems that arise in the process of studying the meanings of verbs. To solve these problems, the author considers it necessary to continue research in this direction, deepen the study of the semantic features of verbs, clarify their classification and develop new research methods. In addition, the importance of using the achievements of modern linguistics, including computational and corpus linguistics, in the study of verb meanings is emphasized.

Key words: Kyrgyz language, part of speech, verb, lexical-semantic groups, semantics, grammar, lexical meaning, action, movement.

Тил - адамдар арасындагы коммуникациянын негизги каражаты. Тилдин байлыгы жана мүмкүнчүлүктөрү адамдардын ой-сезимдерин, маалыматты жана билимди бир-бирине жеткирүүдө чексиз роль ойнойт. Ар бир тилдин өзүнө гана тиешелүү болгон уникалдуу структурасы жана өзгөчөлүктөрү бар. Бул өзгөчөлүктөрдүн бири - сөз түркүмдөрү. Сөз түркүмдөрү тилдеги сөздөрдүн грамматикалык жана семантикалык жактан классификацияланышын билдирет.

Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш өзгөчө орунду ээлейт. Этиш - заттардын кыймыл-аракетин, абалын, өзгөрүшүн жана башка процесстерди билдирүүчү сөз түркүмү. Этиштер адамдардын

иш-аракеттерин, сезимдерин, ойлорун жана башка көптөгөн түшүнүктөрдү билдирүүдө кеңири колдонулат.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиш маселесинин көп сандаган актуалдуу проблемалары, алардын ичинде маанилик топтору жөнүндөгү маселелер да ушул мезгилге чейин илимий жагынан тереңдетилип, кеңири планда карала элек. Этиш сөз түркүмүнүн аныктамасы атактуу тилчи К.Тыныстанов жараткан кыргыз тилинин алгачкы окуу китептеринен бери карай дээрлик бардык окуу китептерде "заттардын кыймыл-аракетин, ал абалын билдирип, эмне кылып жатат?, эмне кылды? деген суроолорго жооп берген сөздөр этиш деп аталат" деген аныктама айтылып, этиштик көп кырдуу маанилердин бардыгы мына ушул эреженин ички табиятына сиңирилип, тилдеги этиш сөз түркүмүн өздөштүрүп келе жатабыз. Ошентип, эрежебиз өтө эле жалпыланган түшүнүк менен жооп берерлик айтылып, анын ичинде кыймылды, аракетти, кыймылдык да, бейпилдик да түрдүү абалды туюндурган маанилер катылуу бойдон келе жатат.

Дегеле этишке гана эмес, сөздүн өзүнө илимий аныктаманын берилишинин да татаал экендиги белгилүү. Бул жөнүндө орус окумуштуусу Л.В.Щербанов "Хотя давно и много думал и думаю о понятии "слово", однако я не могу взять на себя разработку этой проблемы" деп белгилеп кеткенин эске алсак, окумуштуунун бул айткан оюнан сөз жана анын мааниси тууралуу али көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп, мунун (сөз маанисинин) үстүндө көп эмгектин талап кылынышын баамдоо кыйын эмес.

Лексикологиянын өзөгүн түзгөн мына ошол жалпы сөздөрдүн ичинен этиштердин маанилерине, маанилик касиеттерине, табиятына конкреттүү материалдарга таянуу менен талдоо жүргүзүү шарт. Анткени этиш табияты татаал, лексикалык мааниси, грамматикалык категориялары жана формалары жагынан да өтө өнүккөн грамматикалык кубулуш катары таанып-билүүнү талап кылган көрсөткүчтөрү көп парадигматикалык жана синтагматикалык байланыштарга бай сөз түркүмү болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги этиштерге арналган эмгектерде алардын семантикасы жөнүндө кайсы бир деңгээлде сөз болсо да, кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн семантикасын толук жана ар тараптан иликтөө жагынан өз алдынча максат катары коюлуп, атайын лингвистикалык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү сейрек кездешет. Академик Б.Ө.Орузбаева мындан 60 жыл мурда "Первая научная разработка грамматических категорий глагола кыргызского языка принадлежит И.А.Батманову, который рассматривает эти вопросы распределив их в основном, на четыре раздела: глагольные именительные формы, деепричастия, чистые глагольные формы, отглагольные имена. Однако работа автора не свободна от ошибочных взглядов Марра. Следует так же отметить рукопись кандидатской диссертаций Б. Юнусалиева, посвященную вопросу вспомогательных глаголов. Кроме этих двух работ, пока нет ничего специально посвященного вопросу о глаголе в киргизском языке" деп өз пикирин айткан болчу. Албетте, андан бери кыргыз тилинде этиш боюнча көп эле изилдөөлөр болгону менен (Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, А.Жамашева, Ж.Саргашкаев, Ж.Семенова, Г.Мусурманова, Ж.Чыманова, Б.Гайыпова ж.б.), дагы деле маанилик жактары көмүскөдө калып келгенсйт.

Семантика маселесинин татаалдыгы жана актуалдуулугу тууралуу орус окумуштуусу, академик В.В.Виноградовдун төмөнкүдөй айткан сөзү бар: "Глагол – самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка. Глагол наиболее конструктивен по сравнению со всеми другими категориями частей речи. Глагольные конструкции имеют решающее влияние на именные словосочетания и предложения". Чындыгында эле, орус тилиндеги этиш сөздөр мазмунунун татаалдыгы, грамматикалык формаларынын жана категорияларынын ар түрдүүлүгү менен түрк тилдеринен, анын ичинде, кыргыз тилинен айырмаланат. Ошону менен бирге орус тилиндеги этиш сөздөр бай парадигматикалык жана синтагматикалык байланыштарга ээ экендиги белгилүү.

Дегеле, этиш сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн сүйлөмдөгү аткарган ролу тууралуу орус окумуштууларынын мындайча көрсөткөндөрү бар: "Кыймыл-аракетти жазуу үчүн көптөгөн этиш сөздөр керек. Мисалы, профессор М.Н.Петерсон орус прозасындагы сөздөрдүн сөз түркүмдүк жыштыгын статистикалык метод менен изилдеп, жалпы сөздүн 30%ын зат атоочтор, 26%ын этиштер, 15%га жакынын сын атоочтор түзөөрүн аныктаган, ал эми көркөм чыгарманын жанры жана темасы боюнча орус көркөм чыгармаларында этиштин жыштыгы 40%га жетерин жана 15%га чейин төмөндөөрүн белгилейт».

Орус тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикалык маселелери В.В.Виноградов, И.И.Мещанинов, С.Д.Кацнельсон, Ю.С.Маслова, А.В.Бондарко, А.А.Потебня, Л.М.Васильев, А.М.Пешковский, Т.А.Кильдибекова, О.Б.Олейник ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде жана илим изилдөө иштеринде каралган.

Ошону менен бирге изилдөөчүлөр орус тилиндеги этиш сөздөрдүн дифференцияланышы түрк тилдериндеги этиштердин табигый касиетине дал келе бербей тургандыгын белгилешкен. Ошондой эле аракет этиштери деп аталган лексика-семантикалык топко кирген этиш сөздөрдүн түрк тилдериндеги

негизги өзгөчөлүгү катары эт- деген этиштин кеңири колдонула тургандыгын атап көрсөтүшкөн. Чындыгында эле, буга далил катары тил илиминде кыймыл-аракетти билдирген сөз түркүмүнүн азыркы кыргыз тилиндеги терминдик аталышы да дал ушул эт- сөзүнүн негизинде келип чыккандыгы (эт + ыш), терминдин тилдин маанилик ички табиятынан туруп, К.Тыныстанов тарабынан туура аталгандыгы маалым.

Кыргыз тилинде этиш сөздөр лексикалык мааниси, морфологиялык түзүлүшү жана синтаксистик кызматы боюнча өзгөчө орунду ээлейт. Алар атооч сөздөргө карама-каршы коюлуп, өзүнө гана тиешелүү белгилерге ээ. Бул белгилер этиштердин грамматикалык категорияларын, семантикалык варианттуулугун, сүйлөмдөгү ордун жана башка өзгөчөлүктөрүн камтыйт.

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөр бир катар өзгөчөлүктөргө ээ, алар төмөнкүлөрдө чагылдырылат:

1. Грамматикалык өзгөчөлүктөрү: Этиштер -ба мүчөсүнүн уланышы аркылуу терс форманы жасайт, ошондой эле чак, жак, ыңгай, мамиле, сан сыяктуу грамматикалык категорияларга ээ.

2. Өтмө жана өтпөс этиштер: Этиштер лексика-семантикалык маанилерине жана объектиге болгон катышына карай өтмө жана өтпөс болуп бөлүнөт. Өтмө этиштер табыш жөндөмөсүндөгү сөз менен байланышса, өтпөс этиштер толуктоону талап кылбайт.

3. Семантикалык варианттуулук: Этиштер көп маанилүүлүккө жана синонимдик формага ээ болушу мүмкүн. Бир эле этиш бир нече түшүнүктү туюндуруп, ар кандай мааниде колдонулушу мүмкүн.

4. Сүйлөмдөгү орду: Этиштер көбүнчө сүйлөмдүн аягында келип, баяндоочтун милдетин аткарат.

5. Этиш жасоочу курандылар: Этиштер -ла, -лан, -а, -ай сыяктуу этиш жасоочу курандылардын жардамы менен жасалат.

6. Атоочторду башкаруу: Этиштер атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкарат.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн семантикасы боюнча бир топ изилдөөлөр жүргүзүлүп, оозго аларлык алгылыктуу эмгектердин бар экенин белгилөөгө болот. Ошого карабастан, бүгүнкү күндө этиш сөз түркүмүнүн лексика-семантикалык жактан изилдөө иштеринин жетишсиздик кылганын айтышыбыз керек. Деги эле кыргыз тил илиминде сөз маанилеринин чекеси оюлбай келаткандыгы белгилүү.

Кыргыз тилинде этиш сөз түркүмү боюнча алгачкы атайын лингвистикалык изилдөөнү Б.М. Юнусалиев жүргүзгөн (1949). Анын эмгегинде уңгу этиштердин түпкү теги бир муундуу түзүлүштө айтылгандыгы, аларда байыркы синкретизм кубулушунун болгондугу сыяктуу ички табияты терең чечмеленип берилген.

Андан кийинки эле кыргыз тилинде этиш маселесине арналган алгачкы эмгектердин бири катары Б.Ө. Орузбаеванын “Формы прошедшего времени в киргизском языке” аттуу эмгегин белгилөөгө болот. Эмгекте кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрү көркөм чыгармалардан, оозеки кептен келтирилген мисалдардын негизинде талдоого алынган. Киришүүдө келер чак менен учур чакка бир аз токтолуп, отур-, тур-, жат-, жүр- этиштери татаал этиштин курамында чакчылдын -ып, -а мүчөлөрү жалганган этиш сөз менен биргеликте жардамчы этиш болуп келген учурда узакка созулган учур чакты туюндурары белгиленген: шаарда турамын, жазып жатамын, бара жатамын. Бул мисалдарда берилген жат- этиш сөзү субъектинин кыймыл-аракетин туюндурат. Анткени көмөкчү этиш болуп келген сөздөр көпчүлүк учурда өз маанисин жоготот.

С.Кудайбергенов өз эмгегинде морфологиялык жол менен жасалган ар кандай туунду этиштердин маанисинин уңгу сөздөрдүн семантикасына карата аныкталаары, башкача айтканда, аларга көз каранды болушаары, ошолордон келип чыга тургандыгы тууралуу ойду айткан. Ошондой эле кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди лексикабыздын байыркы жана өзгөчө катмары деп атап, аларды уңгуларына (азыркы кездеги абалына) карата өз ара майда топторго бөлүштүргөн.

1964-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин грамматикасы морфология бөлүмүндө өтмө жана өтпөс этиштер тууралуу параграфта өтпөс этиштер көбүнчө ал-абалды (отур-, тур-, жат-, жүр- айык- ж.б.), мейкиндиктеги кыймылды (чурка-, бас-, кел- ж.б.) жана бир абалдан экинчи бир абалга өтүүнү билдирүүчү (кызар-, агар-, жашар-, жумшар-, музда-, тоң) этиштер кирет деген бөлүштүрүүдөн байкаса болот. Бул жерде атайын лексика-семантикалык топторго бөлбөсө да үчүнчү топто бир абалдан экинчи бир абалга өтүү маанисин берген сөздөрдү абал этиштерине кошпой так бөлүштүргөндүгү көрүнүп турат. Башкача айтканда, бул жерден кыргыз тилинде заттын өзгөрүү процессин билдирген этиштер тууралуу алгачкы маалыматтарды алабыз.

И.Абдувалиевдин лекциялар курсунан баштап, этиштин маанилик топторуна олуттуу көңүл бурулган. Ал этиш сөздөрдү маанилик жактан: кыймыл этиштер, абал этиштер, өзгөрүм этиштер, сезим этиштер деп бөлүштүргөн.

А. Жамашеванын макалаларында кыргыз тилиндеги элестүү этиштер менен табыш тууранды этиштер чогуу каралган. Ж.Семенованын эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-

семантикалык тутуму, түрлөрү, классификациясы сунуш кылынып, этиш сөздөрдүн системасындагы кыймыл этиштердин орду, маани-манызы көрсөтүлгөн. Г.С.Мусурманованын эмгегинде орус жана кыргыз тилдериндеги сезүү этиштери салыштырма типологиялык жактан иликтелген.

Кыргыз тилинде этиштердин семантикасы боюнча бир топ изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бирок, бул багыттагы иштер дагы деле жетишсиз. Этиш сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүнүн такталбагандыгы, этиш маанилеринин изилдениши келечектин иши экендигин айгинелеп турат. Буга чейинки жүргүзүлгөн изилдөөлөр кыргыз тилиндеги этиштердин көптөгөн маанилүү аспектилерин ачып берди. Ошого карабастан, этиштердин маанилерин изилдөө дагы деле көптөгөн суроолорду жана проблемаларды жаратат.

Этиштердин маанилик топторго бөлүнүш маселеси азыркы күнгө чейин толук чечилбеген бойдон калууда. Этиштердин көп маанилүүлүгү жана ар кандай контексттерде колдонулушу аларды бирдиктүү классификацияга келтирүүнү кыйындатат.

Жогорудагы проблемаларды чечүү үчүн келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдү улантуу, этиш сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн тереңдетүү, алардын классификациясын тактоо жана жаңы ыкмаларды иштеп чыгуу зарыл. Бул кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө жана кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн колдонулушун жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Мындан тышкары, этиштердин маанилерин изилдөөдө заманбап лингвистиканын жетишкендиктерин, анын ичинде компьютердик лингвистиканы жана корпустук лингвистиканы колдонуу маанилүү. Бул ыкмалар көп көлөмдөгү тилдик маалыматтарды иштеп чыгууга жана этиштердин маанилери жөнүндө жаңы билимдерди алууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” [Текст]: адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп /И.Абдувалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 144-146 б.
2. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфология жана синтаксис [Текст] /Т.Аширбаев. - Бишкек, 2001. -52 б.
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., 1981.
4. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] /В.В.Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
5. Гайыпова Б.А. Кыргыз тилиндеги абал этиштердин табияты жана лексика-семантикалык маанилери. Фил.илим. канд. дисс., Бишкек, 2012
6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. -Фрунзе: «Илим», 1980. - 1 болук: Фонетика ж-а морфология. - 538 б. (286-440 б).
7. Орузбаева, Б.Ө. Глагол как часть речи в кыргызском языке [Текст] / Б.О.Орузбаева // Кыргыз тили илими. - Бишкек, 2004. – 2-т. –
8. Орузбаева, Б.Ө. Формы прошедшего времени в киргизском языке [Текст] /Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1965. -62 с.